

Religijność „Solidarności” w latach 1980–1981

Wieloaspektowy fenomen ruchu „Solidarności”, który zrodził się na fali społecznych protestów w 1980 r., przez długi jeszcze czas będzie inspirował badaczy różnych dyscyplin naukowych. Dość wspomnieć, że dopiero niedawno staraniem Instytutu Pamięci Narodowej podjęto próbę napisania syntezy dziejów Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” z lat 1980–1989¹, czy też przygotowania wielotomowej *Encyklopedii Solidarności*². Na szczegółowe opracowanie swojej historii wciąż jednak czeka wiele regionów związkowych, w zasadzie w powi-
jakach są badania na temat struktur zakładowych „Solidarności”, zarówno tych działających legalnie, jak i w podziemiu po wprowadzeniu stanu wojennego.

Niniejsze opracowanie jest próbą historycznego odnotowania zjawiska religijności ruchu „Solidarności” w pierwszym okresie jego istnienia³. Nie pretenduje ono do miana wypowiedzi osta-

¹ Vide: NSZZ „Solidarność” 1980–1989, t. II–VII, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010.

² Projekt naukowy „Encyklopedia Solidarności”, jest realizowany od roku 2006 wspólnie przez „Stowarzyszenie Pokolenie” oraz z Instytutem Pamięci Narodowej i Oficyną Wydawniczą Volumen przy współpracy wielu instytucji. Dotychczas udało się opublikować dwa z sześciu zamierzonych tomów. Vide: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. I, red. M. Łątkowska i inni, Warszawa 2010; *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*, t. II, red. G. Waligóra i inni, Warszawa 2012.

³ Ukazały się już podobne badania i analizy z pozycji socjologicznych, filozoficznych oraz na pograniczu socjologii i historii. Vide: „Solidarność” w ruchu 1980–1981, red. M. Kula, Warszawa 2000; E. Ciżewska, *Religijność Solidarności okiem socjologa*, „Teologia Polityczna” 2009–2010, nr 5, s. 189–196; J. Gowin, Kościół a „Solidarność”, [w:] *Lekcja Sierpnia. Dziedzictwo „Solidarności” po dwudziestu latach*, red. D. Gawin, Warszawa 2002, s. 13–38; ibidem, D. Karłowicz, „Solidarność” jako Kościół, s. 39–61.

tecznej. Traktować je raczej należy, jako zachętę do szczegółowych badań w tym zakresie, który domaga się w przyszłości wyczerpującego opracowania w odrębnej monografii. Podkreślić także należy, że o ile wzajemne relacje Kościoła i „Solidarności” doczekały się już pokaźnej ilości opracowań⁴, to wspomniane zagadnienie wciąż ani regionalnie, a tym bardziej całościowo w skali kraju, nie zostało przeanalizowane.

O potrzebie tego typu dociekań naukowych świadczy bogaty zasób materiału empirycznego, który wciąż jest rozszerzany, chociażby przez projekty zbierania od świadków wydarzeń z okresu pierwszej „Solidarności” notacji historycznych, realizowane przez czołowe instytucje naukowe zajmujące się dziejami opozycji demokratycznej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁵. Dotychczasowy materiał badawczy do tego zagadnienia rozsiany jest w głównej mierze po wielu publikacjach, reportażach historycznych i dzien-

⁴ Wśród najważniejszych wymienić należy: J. Żaryn, *Błogosławie was i wasze godziwe poczynania czyli Kościół wobec NSZZ „Solidarność” (1980–1981)*, [w:] *Droga do Niepodległości. „Solidarność” 1980–2005*, red. A. Borowski, Warszawa 2005; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 65–83; s. 419–471; idem, *Polska na poważnie*, Gdańsk 2013, s. 244–251; A. Micewski, *Kościół wobec „Solidarności” i stanu wojennego*, Paryż 1987; *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004; *Kościół w Polsce 1981–1984*, opr. P. Raina, Londyn 1985; *Kościół w stanie wojennym. Wybór dokumentów z Archiwum Akt Nowych*, wybór dokumentów i opr. redakcyjne T. Krawczak, C. Wilanowski, Warszawa 2008; M. Wyrwich, *Kapelani „Solidarności” 1980–1989*, Warszawa 2006; idem, *Kapelani „Solidarności” 1980–1989 t. II*, Warszawa 2007; idem, *Kapelani „Solidarności” 1980–1989 t. III*, Warszawa 2009. Ponadto wiele artykułów na temat wzajemnych relacji Kościoła i „Solidarności”, zwłaszcza w aspekcie regionalnym, znajduje się w licznych opracowaniach zbiorowych.

⁵ Na temat notacji przeprowadzonych przez Instytut Pamięi Narodowej, vide: Program notacje, <http://ipn.gov.pl/bep/projekty-dokumentacyjne/program-notacje> [dostęp: 15 I 2014]. Skróty najciekawszych notacji można także pod adresem: <http://www.youtube.com/user/ipnnotacje>. Natomiast Europejskie Centrum Solidarności od 2008 r. prowadzi projekt notacji filmowych – wywiadów z osobami uczestniczącymi w działaniach opozycji demokratycznej i tworzącymi kulturę niezależną, a w szczególności działającymi w ruchu społecznym i związku zawodowym „Solidarność”. Wybrane, krótkie fragmenty 400 notacji dostępne są już na stronie internetowej ECS. Vide: Notacje filmowe, <http://zbiory.ecs.gda.pl/Notacje/> [dostęp: 15 I 2014].

nikarskich na bieżąco relacjonujących wydarzenia z lat 1980–1981, odnajdziemy go także w prasie związkowej czy też źródłach proweniencji państwowej i kościelnej. Te ostatnie wciąż wydają się mało wykorzystywane przez historyków, zwłaszcza w zakresie korzystania z archiwów parafialnych. Osobiście podczas realizacji projektów dotyczących dziejów opozycji młodzieżowej przekonałem się o wartości takich źródeł, jak chociażby kroniki parafialne, Klubów Inteligencji Katolickiej czy duszpasterstw młodzieżowych i akademickich⁶.

Religijność „Solidarności” była w latach 1980–1981 zjawiskiem powszechnym. Jej elementy można było odnaleźć w każdym przejawie działalności tegoż ruchu związkowego, od momentu strajków sierpniowych, przez najważniejsze uroczystości związkowe z lat 1980–1981 (święcenie pomników, sztandarów, okolicznościowe msze święte), spontaniczną twórczość pojawiającą się przy tej okazji (wiersze, pieśni, okolicznościowe druki ulotne), czy związkową symbolikę odwołującą się do emblematów religijnych (chodzi zwłaszcza o związkowe sztandary, okolicznościowe plakiety itd.). Dość wspomnieć, że słynne porozumienia społeczne 31 sierpnia 1980 r. w Gdańsku, były sygnowane przez przewodniczącego Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego Lecha Wałęsę, który w klapie marynarki nosił znaczek Matki Boskiej Częstochowskiej i różaniec na szyi. Ten najważniejszy dokument ostatniej dekady PRL był przez niego podpisany długopisem z obrazkiem Jana Pawła II.

⁶ W czasie kwerendy po wielu archiwach parafialnych i zakonnych w Gdańsku, przy realizacji badań nad zagadnieniem *Niezależny ruch młodzieżowy w Gdańsku w latach 1981–1989*, czy też uczestnicząc w kilku projektach badawczych IPN, właśnie w kronikach natknąłem się na wiele informacji, których nie znalazłem w innych źródłach. Niekiedy w sposób bardzo szczegółowy omawiały one sytuację społeczno-polityczną kraju z perspektywy środowiska, którego dotyczyły. W 2014 r. zamierzam opublikować pozycję *Piłskie drogi do wolności. Kronika parafii św. Rodziny w Pile 16 października 1978 – 6 czerwca 1989*. Kronika tej parafii jest doskonałym przykładem skrupulatnego odnotowania politycznych i kościelnych wydarzeń lokalnych na tle sytuacji w kraju.

Religijność strajkujących robotników w sierpniu 1980 r.

Sierpniowe strajki 1980 r. są niekiedy nazywane narodowymi rekolekcjami⁷. Najbardziej popularnym obrazem związanym ze strajkiem w Stoczni Gdańskiej w 1980 r. była jej główna brama. To właśnie ją, jako symbol pamiętnego protestu, możemy oglądać w wielu publikacjach, filmach dokumentalnych czy fabularnych, traktujących o omawianych wydarzeniach. Protestujący robotnicy zawiesili na niej portret papieża Jana Pawła II i Matkę Boską Częstochowską. Brama tonęła w kwiatach, które co dzień przynosili tu mieszkańcy Gdańska. Nad nią rozpościerał się też czerwony transparent z hasłem *Proletariusze wszystkich krajów łączcie się!*. Jak zaznaczył jeden z obserwatorów tego swoistego zlepka symboli, wystój ten nie miał w sobie nic ze sztampy pierwszomajowej dekoracji, kojarząc się raczej z ołtarzem na Święto Bożego Ciała⁸. Timothy Garton Ash, wówczas rozpoczynający swoją pracę zawodową brytyjski historyk, tak natomiast zakodował w pamięci pierwszy widok strajkującej stoczni:

Ujrzelśmy scenę, która świat miał nieraz oglądać na ekranach telewizyjnych: niebiesko-szare bramy stoczni ozdobione kwiatami i zdjęciami Papieża, przed bramą rozradowane rzesze ludzkie, chłopcy znoszący kosze z żywnością dla strajkujących robotników; nad wszystkim unosił się dźwięk głośników nadających patriotyczne pieśni,

i dalej, o tej samej bramie i religijności robotników, pisał:

Nie można dobrze opisać zachowania robotników w Stoczni im. Lenina (a potem w „Solidarności”) bez odwołania się do słowa „godność”. Godność była wartością, którą głosili i realizowali, demonstrowali pod wizerunkiem Papieża, którego pielgrzymka była taką lekcją godności. Pouczające było porównanie tej spokojnej

⁷ Vide: D. Smoleń, *Tłum czy społeczność zorganizowana? Strajkujący w Stoczni Gdańskiej w sierpniu 1980 r.*, [w:] „Solidarność” w ruchu..., s. 195; W. Polak, *Sierpień nad Wisłą i Drwęcą. Strajki i protesty w Toruniu i województwie toruńskim latem 1980 r.*, Gdańsk 2010, s. 5.

⁸ Vide: G. Boros, *Matka Boska Strajkowa*, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12, s. 270.

*godności zwykłych ludzi z gorączkowym rozpychaniem się zachodnich fotografów, którzy teraz tłoczyli się w Stoczni, a obiektywy ich kamer niemal wytrącały Waleśie opłatek, kiedy przyjmował komunię pod gołym niebem*⁹.

Inni świadkowie sierpniowych protestów widzieli w portretach papieża i ikonach Matki Bożej, swoistego rodzaju tarcze obronne. Jak zanotował Ryszard Kapuściński, robotnicy w stoczni mówili: *żołnierz polski nie będzie strzelał do papieża, czołg nie przejdzie przez ołtarz*¹⁰.

Portret Jana Pawła II i obraz Matki Bożej Królowej Polski zawisł także na innych strajkujących zakładach pracy, m.in. w Stoczni Szczecińskiej im. Adolfa Warskiego. Przewodniczący MKS Marian Jurczyk, po podpisaniu porozumień ze stroną rządową, zaapelował o godne zdjęcie z bram tych symboli religijnych i zachowanie ich na pamiątkę, ponieważ dodawały one siły i ducha w czasie tych trudnych dni¹¹. Dziennikarze natomiast, opisując pierwsze zderzenie z udekorowaną w ten sposób bramą w Szczecinie, w swoim reportażu pisali:

*Przed nami główna brama stoczni. Wygląda jak ołtarz – obwieszona kwiatami, udekorowana obrazem Matki Boskiej i portretem papieża. Na żelaznych prętach dwa szare transparenty z wymalowanymi na biało napisami [...] Solidaryzujemy się ze stoczniowcami gdańskimi” i „popieramy słuszne postulaty Gdańska”. Ma masztach dwie flagi – Białą czerwoną i białą – żółtą. Papieska*¹².

Pod główną bramą Stoczni Gdańskiej prowadzone były codzienne modlitwy zainicjowane przez Bożenę Rybicką, działaczkę Ruchu Młodej Polski, która wcześniej prowadziła w Bazylice Mariackiej modlitwy w intencji więzionych za przekonania¹³.

⁹ Vide: T.G. Ash, *Polska rewolucja „Solidarność” 1980–1981*, Warszawa 1990, s. 1, 28

¹⁰ Vide: „Kto tu wpuścił dziennikarzy”, opr. M. Miller, Łódź 1990, s. 124.

¹¹ Vide: M. Szejnert, T. Zalewski, *Sierpień*, [w:] M. Szejnert, T. Zalewski, *Szczecin. Grudzień – Sierpień – Grudzień*, Londyn 1986, s. 242.

¹² Vide: M. Szejnert, T. Zalewski, op. cit., s. 115.

¹³ Vide: A. Hlebowicz, *Kościół katolicki a opozycja na Pomorzu Gdańskim: 1966–1980*,

W czwartym dniu strajku w pobliżu bramy stoczni pojawił się kolejny wyrazisty symbol – drewniany krzyż wkopany w miejscu, gdzie w grudniu 1970 r. zginęli stoczniowcy zamordowani przez władzę. Został przyniesiony zaraz po mszy św. odprawionej na terenie stoczni. Moment ten utrwalił w swojej pamięci Krzysztof Bobiński, korespondent londyńskiego Financial Times:

Wtedy to było nielegalne, to znaczy jak oni wychodzili ze stoczni to miałem wrażenie, że mogą ich zdjąć za chwilę, jeszcze przed bramą. To wychodzenie było takie, że nie wiadomo, co będzie po drugiej stronie bramy. Więc tak szybko. Imponująco to było przygotowane, już cement był i tak zalali wszystko, szybko skończyli i wrócili. I ksiądz Jankowski poświęcił ten krzyż¹⁴.

W ciągu kilku zaledwie minut wokół krzyża pojawił się stos kwiatów, znicze. Ludzie zatrzymywali się tu na modlitwie, wielu ogarniało wzruszenie¹⁵. Ktoś anonimowy przypiął do niego dwie karteczki. Na jednej z nich zamieścił fragment kościelnej pieśni, który w tych okolicznościach nabierał szczególnego wyrazu: Słuchaj Jezu jak Cię błaga lud/ Słuchaj, słuchaj, uczynź z nami cud/ przemień o Jezu smutny nasz czas/ o Jezu, pociesz nas!¹⁶. W jednym z doskonałych komentarzy do tego wydarzenia czytamy:

Strajkujący moralnym gwarantem słuszności swoich sprzeciwów i żądań uczynili kogoś, kogo nie sposób przywołać do porządku „historyczną racją”, wymogami „klasowych interesów”, twardymi argumentami wojskowych sojuszników. Uczynili nim Boga¹⁷.

W Szczecinie także pamiętano o pomordowanych w 1970 r. Wszystkie bukiety kwiatów, jakie pojawiły się w stoczni podczas

[w:] Opozycja antykomunistyczna w Gdańsku (1976–1980). *O pomorskim modelu obrony czynnej*, red. L. Mażewski, W. Turek, Gdańsk 1995, s. 27.

¹⁴ Vide: „Kto tu wpuścił dziennikarzy”..., s. 50.

¹⁵ Vide: W. Giełżyński, L. Stefański, *Gdańsk Sierpień 80*, Gdańsk 1981, s. 56.

¹⁶ Vide: K. Nowosielski, *Dwie kartki*, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12, s. 273.

¹⁷ Ibidem, s. 276.

podpisywania umów społecznych ze stroną rządową przez tamtejszy MKS odwieziono na groby ofiar grudniowych¹⁸.

Podczas robotniczych protestów w sierpniu 1980 r. w wielu zakładach pracy zwrócono się z prośbą do miejscowego duchowieństwa o odprawienie dla strajkujących mszy świętych niedzielnych. W Stoczni Gdańskiej odbyła się ona 17 sierpnia przed główną bramą po uzyskaniu zezwolenia od władz. Celebrował ją przyszły kapelan „Solidarności” ks. Henryk Jankowski¹⁹. Wraz ze stoczniowcami po drugiej stronie bramy modliły się tłumy gdańszczan. Ze wzruszeniem śpiewano pieśni religijne, strajkujący masowo przystępowali do spowiedzi²⁰. Jedną z bohaterek tamtych dni Anna Walentynowicz, wspominała po latach:

*Odpywały gdzieś straszliwe napięcia, wątpliwości i strach. Koją-
ce słowa znanych, powtarzanych od lat modlitw, nabierały nowej*

¹⁸ Vide: M. Szejnert, T. Zalewski, op. cit., s. 242.

¹⁹ Vide: S. Bogdanowicz, *Kościół Gdański pod rządami komunizmu 1945–1984*, Gdańsk 2000, s. 364–165; P. Raina, *Ks. Henryk Jankowski proboszcz parafii św. Brygidy*, Olsztyn 1991, s. 8–9; B. Saryusz, Ksiądz Henryk Jankowski pro Christo et Patria, [w:] *Rodem z Solidarności. Sylwetki twórców NSZZ „Solidarność”*, red. B. Kopka i R. Żelichowski, Warszawa 1997, s. 60; J. Żaryn, *Błogosławie was i wasze godziwe poczynania czyli Kościół wobec NSZZ „Solidarność”*..., s. 69. Ostatecznie w Gdańsku msze święte zostały odprawione w następujących zakładach: w Stoczni Gdańskiej – ks. Henryk Jankowski i ks. Stanisław Dułak, w Stoczni Remontowej – ks. Stanisław Bogdanowicz, w Porcie Gdańskim – ks. Andrzej Rurarz, w Nowym Porcie – ks. Stanisław Płatek, w Porcie Północnym – ks. Henryk Tribowski, ks. Zbigniew Bryk. Szerzej na temat kulisów pierwszej mszy św. odprawionej przez ks. Jankowskiego w Stoczni Gdańskiej vide: S. Cenckiewicz, *Anna „Solidarność”. Życie i działalność Anny Walentynowicz na tle epoki (1929–2010)*, Poznań 2010, s. 131–137; także: A. Walentynowicz, A. Baszanowska, *Cień przyszłości*, Kraków 2005, s. 94–97.

²⁰ Vide: W. Gieżyński, L. Stefański, *Gdańsk Sierpień 80*, Warszawa 1981, s. 56. Wszystkie te momenty zostały uwiecznione przez strajkowych fotoreporterów i opublikowane w licznych albumach. Vide: *„Solidarność” sierpień 1980*, scenariusz i dobór fotografii E. Mazurkiewicz, A. Orchowski, Gdańsk 1980; *Droga do „Solidarności” 1975–1980*, wybór i opracowanie A. Dębska, Warszawa 2010, s. 179 (Tadeusz Szczudłowski z podniesioną wysoko w górę pasyjką przemawia do stoczniowców); M. Kruk, K. Pokwicka, K. Lisiecki, *Gdański Sierpień '80*, wstęp: A. Kazański, Gdańsk 2010; T. Sowińska, *„Solidarność” XXV lat*, Gdańsk 2005, s. 44–62.

treści. Jednocześnie dodawały sił. Na skupionych twarzach można było bez trudu wyczytać ogromne wzruszenie, głęboką wiarę i nadzieję. Komunię świętą przyjmowały tysiące. Odchodzili od polowego ołtarza spokojni, godni, gotowi już na wszystko. [...] Płakałam, bo jeszcze nigdy nie przeżywałam tak głęboko radości z uczestniczenia w nabożeństwie; cieszyłam się za tych wszystkich, którzy powrócili do Boga; czułam ogromną ulgę, że udało się pokonać „tor przeszkód” i wymusić zgodę, tych co rządzą, na odprawienie Mszy świętej w stoczni²¹.

Inny z liderów ówczesnego protestu Bogdan Borusewicz, w swoich wspomnieniach podkreśla, że eucharystia przeżywana wspólnie przez strajkujących i tłumy gdańszczan zgromadzonych przy bramie stała się olbrzymim wzmocnieniem moralnym, dla tych którzy zostali w stoczni²².

Odtąd msze odprawiały się w stoczni codziennie. Niekiedy strajkowa eucharystia przybierała dodatkowej, niezamierzonej przez celebrycę, symboliki. Ówczesny publicysta tygodnika *Polityka*, wspominał jedno z takich nieoczekiwanych wydarzeń:

Była taka msza, kiedy ksiądz intonował wyznanie wiary, a jednocześnie został włączony megafon, przez który nadawano komunikaty. Wyglądało to mniej więcej tak: „Wierzę w Boga Ojca Wszechmogącego...”, „Ostrów Wielkopolski jest z nami...”, „Stworzyciela Nieba i Ziemi...”, „Złożyliśmy na nasze konto 80 tysięcy 315 złotych...”, „i Chrystusa Syna Jego Jedynego”. Jak to się teraz opowiada to jest groteska, ale jak się tam było, to wcale nie była groteska. To było coś przejmującego²³.

Podobnie było w Gdyni. Tu jednak ks. prałat Hilary Jastak, po tym jak w sobotę 16 sierpnia zgłosili się do niego stoczniowcy i portowcy o odprawienie eucharystii, zgodził się na to natychmiast i rozpoczął przygotowania nie oglądając się na zezwolenia

²¹ A. Walentynowicz, A. Baszanowska, op. cit., s. 94.

²² E. Szczesiak, B. Borusewicz, *Jak runął mur. Rozmowy z liderem opozycji demokratycznej, legendą Sierpnia '80 oraz podziemia „Solidarności”, pierwowzorem „człowieka z żelaza”*, Warszawa 2005, s. 129.

²³ Vide: „Kto tu wpuścił dziennikarzy”..., s. 127.

władz²⁴. Strajkujący robotnicy bardzo starannie przygotowali się do uroczystości. Przygotowali ołtarz i duży krzyż, które zostały przystrojone. Na mszy świętej grała stoczniowa orkiestra dęta. Podczas eucharystii ks. Jastak udzielił strajkującym absencji, co spotkało się później z krytyką zarówno w kręgach władzy, jak i niektórych środowisk kościelnych²⁵.

W Szczecinie mszę świętą odprawiono w niedzielę 24 sierpnia. Podobnie, jak w Gdańsku i Gdyni, oprócz protestujących robotników wzięły w niej udział tłumy mieszkańców tego portowego miasta. W tym miejscu przywołajmy relację, z tego wydarzenia:

W oddali, pośrodku, wznosi się drewniany krzyż, pod nim stoi stół nakryty białym obrusem. Kobiety ustawiają krucyfiks, lichterz i kwiaty w narodowych barwach. W ich ruchach jest skrzętny pośpiech gospodyni szykującej obiad dla mającego nadejść wkrótce gospodarza. [...] W pół do dziesiątej przy ołtarzu staje ksiądz Sosna z miejscowej parafii św. Stanisława Kostki. Plac jest szczelnie wypełniony ludźmi. Niektórzy stoją na suwnicach, wózkach akumulatorowych... Jeszcze tłoczniej – za bramą. Widzimy tam przede wszystkim kobiety i dzieci. Z dołu trudno oszacować liczebność tego „cywilnego” tłumy – później dowiemy się, że wypełnił całą widoczną przestrzeń. [...] Na twarzach modlących się – wielkie skupienie i powaga. – Módlmy się za poległych... Módlmy się za kierujących naszym państwem... Ksiądz czyta list pasterski Episkopatu. Nie ma w nim żadnej aluzji do aktualnej sytuacji politycznej. Zebrani wznoszą potężne „Boże, coś Polskę” i „My Chcemy Boga”. Na chropowate śpiewanie stoczniowców nakłada się

²⁴ Archiwum Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność”, Spuścizna ks. Hilarego Jastaka, akta bez sygn., Lata 1980–1981, Notatka własna ks. Jastaka – sobota 16 VIII 1980 r. w sprawie mszy świętej niedzielnej dla Strajkujących w Stoczni i w Porcie Gdyni.

²⁵ Vide: J. Wąsowicz, *Posługa duszpasterska ks. Prałata Hilarego Jastaka podczas strajków gdynińskich stoczniowców i portowców w czasie Sierpnia 80'*, [w:] *Tożsamość kulturowo cywilizacyjna Gdyni. Gdynia w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji kulturowo – cywilizacyjnej*, red. M. Gawron, H. Głogowska, „Zeszyty Gdynińskie” 2009, nr 4, s. 89–139; Vide: *Wspomnienia ks. Hilarego Jastaka*, [w:] A. Kołodziej, *Gdynińscy komunardzi. Sierpień 1980 w Stoczni Gdynia*, Gdynia 2008, s. 137–139.

z oddali, zza bramy, harmonijny czysto brzmiący chór kościelny²⁶.

W sierpniu 1980 z „Solidarnością” związał się także jej legendarny kapelan i męczennik bł. ks. Jerzy Popiełuszko. W czasie strajków został on wysłany przez przełożonych do odprawienia mszy w Hucie Warszawa. W jednym z wywiadów, tak wspominał to wydarzenie:

Tego dnia i tej Mszy świętej nie zapomnę do końca życia. Szedłem z ogromną treścią. Już sama sytuacja była zupełnie nowa. Co zastanę? Jak mnie przyjmą? Czy będzie gdzie odprawiać? Kto będzie czytał teksty, śpiewał?, Takie, dziś może naiwnie brzmiące pytania nurtowały mnie w drodze do fabryki. I wtedy, przy bramie przeżyłem pierwsze wielkie zdumienie. Gęsty szpaler ludzi – uśmiechniętych i splotanych jednocześnie. I oklaski. Myślałem, że Ktoś Ważny idzie za mną. Ale to były oklaski na powitanie pierwszego w historii tego zakładu księdza przekraczającego jego bramę. [...] Nie potrzebne były moje obawy – wszystko było przygotowane: i ołtarz na środku placu fabrycznego, i krzyż, który potem został wkopany przy wejściu, przetrwał ciężkie dni i stoi do dzisiaj otoczony ciągle świeżymi kwiatami, i nawet prowizoryczny konfesjonał. Znaleźli się też lektorzy. Trzeba było słyszeć te męskie głosy, które niejednokrotnie przemawiały niewyszukanymi słówkami, a teraz z namaszczeniem czytały święte teksty. A potem z tysięcy ust wyrwało się jak grzmot: „Bogu niech będą dzięki!”. Okazało się, że potrafią też i śpiewać, o wiele lepiej niż w świątyniach. Przedtem była jeszcze spowiedź. Siedziałem na krześle, plecami niemal opierając się o jakieś żelastwa, a te twarde chłopy w usmarowanych kombinezonach klękali na asfalcie zrudziałym od smarów i rdzy²⁷.

Wspólnotowe msze św. strajkujących okazywały się dla nich niezwykłym wsparciem i ważnym doświadczeniem²⁸. Miały one

²⁶ Vide: M. Szejnert, T. Zalewski, op. cit., s. 174–175.

²⁷ Vide: *Zapiski. Listy i wywiady ks. Jerzego Popiełuszki 1967–1984*, opr. o. G. Bartoszewski OFMCap., Warszawa 2009, s. 103.

²⁸ Zobacz wypowiedzi uczestników protestów, zamieszczone w książce: *Sierpień '80 we wspomnieniach. Relacje z Wybrzeża*, red. M. Latoszek, Gdańsk 1991.

także niebagatelny wpływ, na utrwalenie w świadomości międzynarodowych obserwatorów, roli Kościoła w zniewolonym przez komunizm społeczeństwie polskim. Dzięki kapłanom, którzy w tym czasie posługiwali protestującym w ich zakładach pracy, cały świat ujrzał Polaków modlących się po obu stronach bram na mszy świętej. Po tych wydarzeniach *międzynarodowa opinia publiczna oswojona już była z faktem, że to nie władza toleruje wierzących, lecz chrześcijanie tolerują władzę budując z nią socjalizm*²⁹. Rodzimi dziennikarze wspominali zwłaszcza tłumy stoczniowców przystępujących do sakramentu spowiedzi świętej. Wojciech Giełżyński, wspominał:

*Na ścianie za prezydiem MKS wisiał krzyż. Słowem akcenty religijne widoczne były na każdym kroku. Codziennie w godzinach rannych i popołudniowych odbywały się msze. Przyjeżdżali księża z pobliskiej parafii [...] Ksiądz siedział, a obok klęczał robotnik. Przez swoją prostotę robiło się ogromne wrażenie*³⁰.

Inny dziennikarz A. Zajączkowski jeszcze bardziej dobitnie wspominał sakrament pojednania udzielany protestującym robotnikom:

*Wstrząsające wrażenie robiły spowiedzi. Po prostu wjeżdżał samochód z napisem „Pomoc duszpasterska”, wysiadali z niego księża, siadali na małych składanych krzeselkach i spowiadali*³¹.

Kolejny, z obecnych w stoczni dziennikarzy, pisał:

*Mam takie zdjęcie, kiedy jeden ze stoczniowców dosłownie wtula się w ramiona spowiadającego. Nie ma konfesjonatu, a spowiedź rzecz tak intymna przecież, odbywa się w tłumie na jego oczach*³².

²⁹ Vide: G. Boros, *Matka Boska Strajkowa*, „Punkt” Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12, s. 270.

³⁰ Vide: „Kto tu wpuścił dziennikarzy”..., s. 126.

³¹ Ibidem, s. 126.

³² Ibidem.

Podczas sierpniowych protestów pojawiały się także inne przejawy religijności strajkujących robotników. Przykładowo w Gdyni z kościoła Najświętszego Serca Pana Jezusa, gdzie proboszczem był wspomniany już ks. Hilary Jastak, masowo kolportowano obrazki z pieczęciami strajkowymi i hasłem *My trzymamy z Bogiem!, Boże, miej w opiece stoczniovców!*³³. Podobne hasła pojawiały się na murach strajkującej stoczni w Gdańsku: *Bóg z nami, Niech nas Bóg ma w swojej opiece*. Znalazły się tu także: ręcznie malowana twarz Matki Bożej i napis *Bolesna Królowa Polski w Licheniu* oraz inny obraz Madonny, parafraza ikony Matki Boskiej Częstochowskiej, którą razem z flagą umieszczono na lewym słupie bramy nr 3 (nazwano ją Matką Boską Strajkową). Na świetliku hali namalowano również dwumetrowy obraz Pana Jezusa z hasłem *Jezu Ufam Tobie*, który przybywający pod stocznnię mieszkańcy mogli zobaczyć z kładki nad torami kolejowymi i jezdnią³⁴.

Elementy religijne pojawiały się twórczości strajkowej, zwłaszcza w pieśniach i poezji. Do klasyki należą dziś przywoływane przy różnych okazjach, takie utwory, jak chociażby *Chrystus z robotnikami – robotnicy z Chrystusem* autorstwa B. Rawicza, który powstał 22 sierpnia 1980 r. Wiersz miał upamiętnić chwilę, w której Komitet Strajkowy otrzymał z rąk społeczeństwa, solidaryzującego się z protestującymi codziennie pod stoczniową bramą, postać Chrystusa, zawieszono go na krzyżu wykonanym przez stoczniovcę. Na polecenie Lecha Wałęsy został on umieszczony nad stołem obrad Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego³⁵. Treść utworu układa się w modlitwę, w której wybrzmiewa nadzieja w Bożą opiekę i opatrzność, ostateczne zwycięstwo prawdy, świetlaną przyszłość ojczyzny. Także przekonanie, że Polacy umieją się zjednoczyć wokół spraw dla nich ważnych. Warto w tym miejscu przywołać, go w całości, jako klasyczny przykład postrzegania pa-

³³ Vide: M. Wyrwich, *Kapelani „Solidarności” 1980–1981*, Warszawa 2005, s. 184.

³⁴ Vide: *Mury Stoczni Gdańskiej sierpień 1980*, zebrał i opracował W. Maksymowicz, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12, s. 123–125; ibidem, G. Boros, *Matka Boska Strajkowa...*, s. 271–272.

³⁵ Vide: B. Rawicz, *Chrystus z robotnikami – robotnicy z Chrystusem*, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12, s. 156.

miętnych strajków w perspektywie religijnej:

*Kiedy żeś Chryste zawiał między nami
Biorąc w opiekę poczynania nasze,
Dodałeś siły udręczonym sercom
Żadne złe moce już nas nie zastraszą*

*Ufni w Twą pomoc – wierni Ci synowie
Będziemy walczyć, szerząc ideały
By kraj nasz często – nawiedzany klęską
Był zawsze szczęśliwy, silny i wspaniały*

*Dojrzą sens prawdy ci – co przeciw byli
I ich ogarnia Twoja łaska Boga
I dla nich także Polska udręczona
Stanie się bliska – stanie sercu droga*

*Spraw to, o Chryste, coś za grzechy ludzkie
Był ukrzyżowan – byśmy serca dali
I tym co czyniąc, może nieświadomie
Znów po raz wtóry Cię ukrzyżowali*

*Oświeć umysły, spraw by wspólna sprawa
Serca Polaków dzisiaj złączyła
Bo Polska zawsze – poprzez ból i mękę
Zmartwychwstawała – i szczęśliwa była*

Podczas strajków powstało więcej podobnych utworów, w których treści pojawiały się wątki religijne (np. *Boże nasz, Tobie Ojczyzno, Jasnogórska*)³⁶. W czasie strajku w stoczni kolportowano także ulotki z fragmentem *Pieśni Konfederatów* z dramatu *Ksiądz Marek* Juliusza Słowackiego: *Nigdy z królami nie będziem w aliansach/ Nigdy przed mocą nie ugniemy szyi,/ Bo u Chrystusa my na ordynansach/ – Słudzy Maryi*. Na ulotkach pojawił się, jako wiersz anonimowy,

³⁶ Vide: *Grudzień-Sierpień. Piosenki i wiersze Wybrzeża*, Warszawa 1980; *Poezja „czasu strajku”, „Punkt”*. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12, s. 135–170; *Poezja „Solidarności”*. Antologia wierszy, piosenek, kontrafaktur, parafraz i fraszek, wybór i opr. A. Skoczek, Kraków 2006, 75–109.

utwór autorstwa Alicji Gołaszewskiej *Czarna Madonno*. Pieśń, ta jeszcze nie była wówczas tak popularna, jak dzisiaj w Kościołach. Podczas strajku rozpowszechniano ją w nieznacznie zmienionej wersji³⁷. Podkreślić należy, iż kulturę solidarnościową z lat 1980–1981, zdaniem analityków, znamionowały obrzędowość, emblematyczność, teatralizacja postaw i zachowań, pieśniowość, przez co nawiązywała ona do tradycji romantyzmu³⁸.

Warto także wspomnieć, że władza próbowała rozegrać Kościół w konfrontacji z robotnikami, w osobie prymasa Wyszyńskiego, a ściślej rzecz biorąc poprzez manipulację jego kazaniem z 26 sierpnia 1980 r. wygłoszonym na Jasnej Górze, w którym prymas miał rzekomo wypowiedzieć się przeciwko strajkom³⁹. Robotnicy wykazali się jednak czujnością w tym względzie, w pierwszej chwili wypowiadali się bardzo sceptycznie o kazaniu, pojawiły się także od razu głosy, że wypowiedź księdza prymasa została zapewne zmanipulowana⁴⁰. Kiedy tylko dotarł do gdańskiej stoczni pełny tekst wypowiedzi Wyszyńskiego, został natychmiast powielony, a cała akcja zdemaskowana przez Andrzeja Gwiazdę, który na pytanie wicepremiera Jagielskiego, czy robotnicy słyszeli wypowiedź Wyszyńskiego, odpowiedział, tak mamy jej pełną wersję.

³⁷ Vide: *Madonno Czarna*, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12, s. 170.

³⁸ Vide: M. Janion, *Słowo i symbol w miesiącach przełomu*, [w:] *Kongres kultury polskiej*, Warszawa 1982; A. Skoczek, *Poezja Sierpnia '80 i Grudnia '81 jako fenomen kulturowy*, [w:] *Poezja „Solidarności”...*, s. 7–8.

³⁹ Kazanie kard. S. Wyszyńskiego celowo wydrukowano w prasie, pomijając jednak jego znaczne fragmenty. Sam prymas, komentując tę manipulację, odnotował w swoim dzienniku: „Opuszczono wszystko, co dotyczyło ateizacji i laicyzacji. Opuszczono cały IV punkt kazania, dotyczący ładu życia Narodu. Jest to mała próbka tego, co byłoby, gdyby Kościół został dopuszczony do Radia i TV. Wtedy tendencyjność naświetleń mogłaby dezinformować Naród”. Por. Notatka prymasa z 26 sierpnia 1980, cyt. za: P. Raina, *Kardynał Wyszyński i Solidarność*, Warszawa 2005, s. 52; W związku z manipulacją Rada Główna Episkopatu Polski wydała specjalny komunikat wspierający robotników Wybrzeża, odczytywany dwa dni później w kościołach w całej Polsce. Por. Komunikat Rady Głównej Episkopatu, Warszawa 27 sierpnia 1980, cyt. za: P. Raina, *Kościół w Polsce 1981–1984*, Londyn 1985, s. 142–143.

⁴⁰ Vide: M. Szejnert, T. Zalewski, op. cit., s. 196; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006, s. 355.

Również i w tej konfrontacji władza poniosła klęskę⁴¹. Kończąc protest w stoczni szczecińskiej Marian Jurczyk dziękował hierarchom Kościoła, za wszelkie oznaki sympatii i modlitwę, za protestujących robotników, słowami:

Koledzy i koleżanki, nie mam słów podziękowania dla ekspertów za ich szlachetne serca i czyny. Pragnąłbym, aby moje słowa były również usłyszane przez Jana Pawła II, jego eminencję kardynała Stefana Wyszyńskiego, biskupów i kapłanów, którzy łączyli się razem z nami w trudnych dniach na modlitwie. Bóg wam zapłać za to⁴².

Wszystkie przywołane powyżej przejawy religijności strajkujących robotników i tych, którzy wspierali ich protest przychodząc codziennie pod bramy protestujących zakładów pracy, tworzyły wyjątkowy patriotyczno-religijny klimat sierpniowych dni. Obecni w stoczni przedstawiciele mediów, próbowali go tłumaczyć w różny sposób. Jedna z nich, dziennikarka *Kobiety i Życia* Jadwiga Słuszniaż, przykładowo zauważała:

Ja zrozumieć ten wybuch, tę eksplozję uczyć religijnych, tę właściwie religijną demonstrację? Wszelkie wydarzenia historyczne wymagają oprawy, ceremoniału. I nagle tam okazało się, że moralny protest społeczeństwa nie znajduje żadnej formy oficjalnej, która nie byłaby skompromitowana. Jedynie Kościół okazał się instytucją, która nie zdradziła interesów narodu. Nie było się na czym oprzeć, a w stoczni istniała olbrzymia potrzeba rzeczy trwałych, potrzeba nadziei, a wiadomo, że Bóg jest wyobrażany jako ten, który nie reprezentuje żadnej grupy interesów, że jest bezstronny⁴³.

⁴¹ Vide: A. Drzycimski, T. Skutnik, Gdańsk. *Sierpień '80. Rozmowy*, Gdańsk 1990; prymas Wyszyński wysłał do stoczni prof. Romualda Kukołowicza, jako swego przedstawiciela i doradcę MKS, ponadto prof. Andrzeja Świąćckiego i sekretarza warszawskiego Klubu Inteligencji Katolickiej Andrzeja Wielowieyskiego. Vide: *W cieniu Prymasa Tysiąclecia*, z Romualdem Kukołowiczem rozmawia Piotr Bączek, Warszawa 2010, s. 151–153; S. Cenckiewicz, A. Chmielecki, J. Kowalski, A. K. Piekarska, *Lech Kaczyński. Biografia polityczna 1949–2005*, Poznań 2013, s. 198.

⁴² Vide: M. Szejnert, T. Zalewski, op. cit., s. 242.

⁴³ Vide: „Kto tu wpuścił dziennikarzy” ..., s. 127.

Religijność „Solidarności” po sierpniu 1980 r.

Religijność ruchu „Solidarności” wybrzmiewała także podczas kolejnych miesięcy legalnej działalności związku. Przez cały okres posierpniowy wszystkie ważne uroczystości organizowane przez NSZZ „Solidarność” skupiały się zwykle wokół obrzędów religijnych. W kościołach odprawiały się msze św. za ojczyznę, zamawiane przez poszczególne komórki związkowe, święcono na nich krzyże dla zakładów pracy i szkół. Nabożeństwa w kościołach odprawiano przy okazji regionalnych zjazdów delegatów związkowych, czy też w trakcie kolejnych ogólnopolskich protestów, strajków studenckich, przy okazji innych napięć społecznych, jak kryzys bydgoski.

Wraz z kształtowaniem się struktur związkowych pojawiły się jego sztandary. Symbolika religijna była na nich motywem dominującym. Warto przypomnieć, że pierwszy ze sztandarów solidarnościowych powstał jeszcze podczas strajków w Stoczni Gdańskiej i był to sztandar Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego. Na jednej jego stronie z ówczesnym godłem PRL, widnieją symbole trzech największych zakładów, które rozpoczęły sierpniowy strajk, na drugiej zaś stronie na tle barw Stoczni Gdańskiej umieszczono wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej, obok niej haftowany złotą nicią napis *WIARA, NADZIEJA, MIŁOŚĆ POLSCE*⁴⁴. Sztandary „Solidarności” były święcone podczas specjalnie przygotowanych uroczystości. Później regularnie pojawiały się na mszach św. odprawianych z racji ważnych rocznic historycznych, świąt narodowych czy regionalnych wydarzeń związkowych.

Uroczystości poświęcenia sztandarów, gromadziły nieraz tłumy wiernych. Tak było w przypadku sztandaru Huty Warszawa, na którym znalazł się św. Florian oraz hasła *Święty Florianie, miej nas w opiece i Bóg i Ojczyzna*. Poświęcenie tegoż weksylium odbyło

⁴⁴ J. Wierchołowski, *Dumni z naszych sztandarów*, <http://www.solidarnosc.org.pl/dumni-z-naszyc-sztandarow-1.html> [dostęp: 15 I 2014]. Sztandar pozostał najcenniejszą relikwią Związku, świadectwem jego korzeni i stał się później oficjalnym sztandarem Komisji Krajowej. Reprezentuje jednak również Region Gdański „S” w czasie ważnych uroczystości. Sztandar można obejrzeć na stronie internetowej NSZZ „Solidarność”: <http://www.solidarnosc.org.pl/dumni-z-naszyc-sztandarow-1.html> [dostęp: 15 I 2014].

się w niedzielę 26 kwietnia 1981 r. w kościele św. Stanisława Kostki na Żoliborzu. W uroczystości wzięło udział ok. 10 tys. wiernych. Świątynia została pięknie udekorowana w barwy narodowe i pomarańczowo – czarne flagi hutnicze. Na frontonie zamieszczono transparent z napisem Bóg i Ojczyzna. Mszy św. przewodniczył bp. Zbigniew Kraszewski, który wygłosił okolicznościową homilię, odwołując się w niej m.in. do proroczej modlitwy Jana Pawła II, z jego pielgrzymki do ojczyzny: *Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi, Tej ziemi!* Biskup komentował dalej te słowa papieża:

I oto nasza ziemia jest odnowiona. Cześć Wam robotnicy za wiarę i miłość Ojczyzny! Jesteśmy ludźmi zadufanymi nie w siłę, lecz Miłosierdzie Chrystusowe i Matki Bożej. Nikomu nie obiecujemy raju na ziemi, ale zgodnie ze wskazaniem św. Benedykta, patrona Europy, modlitwą i pracą wyprowadzimy Ojczyznę na prostą drogę.

Sztandar poświęcono przy dźwiękach Gaude Mater Poloniae. Honorowymi świadkami tego aktu była Alina Pieńkowska i Andrzej Wajda⁴⁵. Na łamach Tygodnika Solidarność, Jan Strzelecki komentując tę uroczystość, trafnie zauważył:

Powstanie i rozwój „Solidarności” stworzyło i stwarzać będzie wiele zjawisk i momentów, ukazujących głębokie związki łączące współczesny polski ruch robotniczy z symboliką chrześcijaństwa i Kościoła⁴⁶.

Równie dostojnie wyglądały podobne uroczystości w mniejszych ośrodkach. Przykładowo 12 lipca 1981 r. w Kopalni Węgla Brunatnego Adamów w Turku, z inicjatywy Komisji Zakładowej NSZZ „Solidarność” miało miejsce poświęcenie figury patronki górników św. Barbary oraz sztandaru związkowego, w którym według oceny ówczesnych władz wzięło udział od 5–6 tys. osób⁴⁷.

⁴⁵ Vide: J. Dworak, *Sztandar Huty Warszawa*, „Tygodnik Solidarność” 1981, nr 6, s. 6.

⁴⁶ „Tygodnik Solidarność” 1981, nr 6, s. 12.

⁴⁷ Vide: I. Fret, *NSZZ „Solidarność” w Turku w latach 1980–1990* (na przykładzie

W Wałczu na mszy świętej zorganizowanej przez Międzyzakładową Komisję Koordynacyjną NSZZ „Solidarność”, która odbyła się 28 czerwca 1981 r. na miejskim stadionie i odprowadzona została w intencji Poległych Robotników Poznania, wzięło udział tyle ludzi, że część znalazła się poza obiektem sportowym⁴⁸. Uroczystości poświęcenia sztandarów związkowych organizowano też przy okazji pierwszej rocznicy podpisania porozumień społecznych. Tak było przykładowo w Płocku, gdzie na stadionie miejskim przy udziale kilkudziesięciu tysięcy związkowców poświęcony został sztandar regionu „Solidarności”⁴⁹. W Słupsku 29 sierpnia 1981 r. na podobnych uroczystościach zgromadzili się przedstawiciele związkowców z pobliskich województw gdańskiego, elbląskiego, koszalińskiego oraz ks. Henryk Jankowski. Sztandar ZR poświęcił bp Ignacy Jeż⁵⁰. Z kolei we Lwówku Śląskim w uroczystości poświęcenia sztandaru KZ NSZZ „Solidarność” z Zakładu Płyt Prefabrykowanych, którego dokonał bp Adam Dyczkowski, wzięło udział 7 tys. osób⁵¹. Jak więc widzimy, uroczystości te w całym kraju gromadziły wielotysięczne tłumy. Dodać w tym miejscu trzeba, że ostatnie sztandary związkowe święcono jeszcze w kilku miejscach Polski w niedzielę 13 grudnia 1981 r., kiedy władze wprowadziły stan wojenny⁵².

wybranych zakładów pracy), Turek 2000, s. 69–70.

⁴⁸ Vide: S. Klonowski, *Niezależne Samorządne Związki Zawodowe „Solidarność” w Wałczu w latach 1980–1981*, Wałcz 2009, s. 25–26.

⁴⁹ Vide: T. Łebkowski, *Kapłan i Ojczyzna. Początki „Solidarności” w Płocku*, [w:] *Wiara i Wolność. Doświadczenie i dziedzictwo pierwszej „Solidarności”*, red. A. Kobyliński, Płock 2001, s. 183–184.

⁵⁰ Vide: S. Łach, *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” w regionie słupskim w latach 1980–1983*, Słupsk 2005, s. 107.

⁵¹ Vide: J.R. Silezin, *„Solidarność” Jeleniogórska w latach 1980–2005*, Jelenia Góra 2005, s. 118.

⁵² W dniu wprowadzenia stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. odbyły się poświęcenia 14 sztandarów związkowych: KZ NSZZ „Solidarność” Zakładu Aparatury Elektrycznej Ema Elester w Łodzi w kościele Matki Boskiej Jasno-górskiej, KZ NSZZ „Solidarność” Huty Aluminium w Koninie w kościele pw. bł. Maksymiliana Marii Kolbego; KZ NSZZ „Solidarność” Białostockich Zakładów Przemysłu Wehnianego im. Sierżana w Białymstoku w kościele Wniebowzięcia NMP (6 grudnia 1981 r. w Cerkwi prawosławnej św. Mikołaja w Białymstoku zostało odprowadzone nabożeństwo w intencji załogi i poświę-

Święcono także obrazy i figury świętych patronów poszczególnych stanów, zwłaszcza św. Barbary – patronki górników, czy też św. Kingi – patronki górników solnych⁵³ Wątki religijne umieszczano na transparentach, które pojawiały się na protestach, manifestacjach, czy też pielgrzymkach do sanktuariów maryjnych⁵⁴. Symbolika religijna była też w znacznym stopniu obecna w pomnikach upamiętniających zrywy robotnicze przeciwko władzy: Poznańskiego Czerwca w Poznaniu (Dwa krzyże), Poległych Stoczniowców w Gdańsku (Trzy krzyże), Poległych Stoczniowców w Gdyni, które powstały w latach 1980–1981 z inicjatywy społeczeństwa i „Solidarności”. Wszystkie zostały poświęcone

cenia tegoż sztandaru.); KZ NSZZ „Solidarność” Zakładów Cementowych w Rudnikach; w katedrze gorzowskiej poświęcono sztandar KZ NSZZ „Solidarność” Elektrociepłowni; KZ NSZZ „Solidarność” Pamotex w Pabianicach w kaplicy bł. Maksymiliana Marii Kolbego; KZ NSZZ „Solidarność” z Fabryki Pras Automatycznych Wykromet w Częstochowie; KZ NSZZ „Solidarność” Zakładów UNITRA w Bydgoszczy; KZ NSZZ „Solidarność” Fabryka Maszyn Żniwnych w Poznaniu; KZ NSZZ „Solidarność” Fabryka Obrabiarek Ponar-Defum w Dąbrowie Górniczej; KZ NSZZ „Solidarność” Fabryka Frotex w Prudniku; „Solidarności” w Zbąszynku; KZ NSZZ „Solidarność” Zakłady Tkanin Dekoracyjnych „Welur” w Kietrzcu Śląskim. Por. NSZZ „Solidarność” 1980–1989, t. II–VII, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010; B. Czuma, Łódzka „Solidarność” 1980–1981. *Zapis zdarzeń*, Łódź 2010, s. 450–451; D. Węgrzyn, *Od pierwszego strajku do „Trzeciego Szeregu”*. NSZZ „Solidarność” Region Podbeskidzie (1980–1983). *Opis konfliktu politycznego*, Katowice 2013, s. 431–455; E. Zaleska, W. Zaleski, *Zakazana „Solidarność”*. *Rzecz o podziemnej „Solidarności” w regionie Konińskim w okresie 13 XII 1981–17 IV 1989*, Konin 2000, s. 19–20; D. A. Rymar, *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” w Regionie Gorzów Wielkopolski w latach 1980–1982*, Gorzów Wlkp. 2010; <http://www.solidarnosc.org.pl/pl/region-podlaski/bzpw-im-sierzana.html> [dostęp: 22 XI 2013]. W najbliższym czasie ukaże się publikacja dra Piotra Gołdyna na temat wszystkich uroczystości poświęcenia sztandarów związkowych, które miały miejsce 13 grudnia 1981 r.

⁵³ Vide: E. Kapyszewska, *Solidarność w Kłodawie 1980–1989*, Konin 2010, s. 48–49; A. Gliksman, *„Solidarność” Małopolska. Kalendarium 1980–2005*, Kraków 2005, s. 44; M. Dąbrowski, *NSZZ „Solidarność” Regionu Środkowowschodniego w latach 1980–1981*, [w:] *Stąd ruszyła lawina... Region Środkowowschodni NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, red. P.P. Gach, Lublin 2006, s. 156.

⁵⁴ Pokażne ich zbiory znajdują się dzisiaj na Jasnej Górze. Vide: *Transparenty „Solidarności” w Zbiorach Sztuki Wotywniej na Jasnej Górze*, red. o. J. Golonka OSPPE, Jasna Góra 2009.

podczas wspaniałych uroczystości religijnych.

W Trójmieście z okazji 10 rocznicy Grudnia 1970 r. odsłonięto pomniki w Gdańsku i Gdyni. 16 grudnia na uroczystość odsłonięcia pomnika Poległych Stoczniovców w Gdańsku przyjechały delegacje „Solidarności” z całego kraju. Tłumy ludzi wypełniały nie tylko plac przy głównej bramie stoczni, na którym stanął pomnik, ale także przyległe ulice. Uroczystości rozpoczęły się o godz. 17.00. Wówczas zabiły dzwony wszystkich gdańskich kościołów i syreny w zakładach pracy. Następnie z głośników popłynęła kompozycja Krzysztofa Pendereckiego – *Lacrimosa*, skomponowana przez niego specjalnie na tę uroczystość. Po niej Daniel Olbrychski odczytał 11 Psalm Dawidowy w przekładzie Czesława Miłosza i wezwał wszystkich poległych do apelu. Na zakończeniu Apelu Poległych odczytany został fragment orędzia prymasa Polski na Boże Narodzenie 1980 r. Po odśpiewaniu Bogurodzicy rozpoczęła się msza święta, której przewodniczył metropolita krakowski kard. Franciszek Macharski, zaś homilię wygłosił wówczas bp Lech Kaczmarek. Podczas aktu poświęcenia pomnika kard. Macharski mówił m.in.:

Dla uczczenia poległych w Gdańsku w grudniu 1970 roku. Z tą chwilą pomnik staje się rzeczą świętą, stanowiącą znak pojednania, znak zwycięstwa miłości nad nienawiścią, nadziei nad bolesnymi doświadczeniami przeszłości, znak zwycięstwa Jezusa Chrystusa ukrzyżowanego i zmartwychwstałego na polskiej gdańskiej ziemi⁵⁵.

Dodać należy, iż przy okazji 10-tej rocznicy Wydarzeń Grudniowych 1970 r. w wielu miejscach kraju odbyły się msze święte w intencji pomordowanych wówczas robotników oraz patriotyczne manifestacje, organizowane przez lokalne struktury „Solidarności”⁵⁶.

⁵⁵ Vide: L. Biernacki, *Odsłonięcie Pomnika Poległych Stoczniovców*, www.wszecznica.solidarnosc.org.pl/?page_id=178#sthash.Zo0sHIJq.dpuf [dostęp: 11 IX 2013].

⁵⁶ Vide: M. Korkuć, J. Szarek, *Zakopiańska „Solidarność” 1980–1989*, wstęp R. Terlecki, Zakopane 2006, s. 45–46. Archiwum Parafii św. Rodziny w Pile, akta bez

W niedzielę 28 czerwca 1981 r. w uroczystościach poświęcenia Pomnika Poznańskiego Czerwca '56 wzięło udział ok. 200 tys. osób, w tym delegacje związkowe z całego kraju. Mszy św. przewodniczył abp Bronisław Dąbrowski⁵⁷. Rozpoczęły się one o godz. 10.00, kiedy uruchomiono zakładowe syreny i kościelne dzwony w całym mieście. Następnie zaplanowano okolicznościowe przemówienia m.in. nieformalnego przywódcy robotniczych wystąpień w 1956 r. Stanisława Matyji i przewodniczącego NSZZ Solidarność Lecha Wałęsy. Pomnik odsłoniли wspólnie Matyja oraz Anna Strzałkowska – matka chłopca zabitego 28 czerwca 1956 r. Po poświęceniu pomnika przez abpa Jerzego Strobę odbył się apel poległych i uroczysta msza święta, podczas której odczytano telegram od Jana Pawła II⁵⁸.

Szczególną eskalację religijności można było zaobserwować przy okazji zamachu na życie Jana Pawła II i podczas choroby oraz uroczystości pogrzebowych prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego. Oto kilka wybranych przykładów spontanicznych reakcji społecznych na te wydarzenia.

W całym kraju odbyły się manifestacje przeciwko przemocy. W Krakowie 17 maja 1981 r. „Solidarność” i Niezależne Zrzeszenie Studentów zorganizowały biały marsz, w którym wzięło udział ok. 300 tys. wiernych, dla których na Rynku Głównym odprawiona została msza święta w intencji Jana Pawła II. Dzień po zamachu na Ojca świętego, w Rzeszowie z inicjatywy tamtejszego Międzyzakładowego Komitetu Założycielskiego NSZZ „Solidarność” zorganizowano na stadionie „Stali” mszę świętą w intencji powrotu

sygn., Kronika parafii św. Rodziny 1978–1986, zapis z dn. 14 XII 1980.

⁵⁷ Fotografie z odsłonięcia i poświęcenia pomnika vide: *Dekada. Czas nadziei i oporu. Poznań 1980–1989*, red. K. Laskowicz, Poznań 2005, s. 66–89; *Poznań w drodze do wolności. Fotografie Jana Kołodziejskiego*, Poznań 2009, s. 30–40; Zostały zamieszczone także na portalu edukacyjnym przygotowanym przez IPN: <http://www.czerwiec56.ipn.gov.pl/c56/walka-o-pamiec/budowa-i-odslonienie-p/9220,dok.html> [dostęp: 13 X 2013].

⁵⁸ Por. *Odsłonięcie pomnika Ofiar Poznańskiego Czerwca 1956*, http://www.wszechnica.solidarnosc.org.pl/?page_id=2800#sthash.9nradDJ1.dpuf [dostęp: 8 IX 2013]; E. R. Dabertowa, M. Lenartowski, *Pomnik Poznańskiego Czerwca 1956. Symbol pamięci i sprzeciwu*, Poznań 1996.

do zdrowia Jana Pawła II i kard. Stefana Wyszyńskiego, w której uczestniczyło ok. 25 tys. osób⁵⁹.

W Gdańsku na wezwanie NSZZ „Solidarność” wszystkich stoczni z terenów Trójmiasta pod Pomnikiem Poległych Stoczniovców zgromadziły się tysiące osób, aby manifestować duchową łączność z Janem Pawłem II. Podczas uroczystości śpiewano religijne pieśni, Hymn państwowy, wsłuchiowano się w recytację psalmów w przekładzie Czesława Miłosza. Wiceprzewodniczący KZ NSZZ „Solidarność” Stoczni Gdańskiej Alojzy Szablewski odczytał apel do ONZ, Watykanu i rządu PRL, wzywający do braterstwa wszystkich ludzi dobrej woli na całym świecie, natomiast kapelan związkowców ks. Henryk Jankowski zaapelował do duchowej odnowy każdego Polaka i modlitwy o pokój oraz zdrowie dla Jana Pawła II. Wszyscy uczestnicy uformowali następnie pochód na czele z portretem papieża i przemaszerowali do Bazyliki Mariackiej na mszę świętą pod przewodnictwem bp Lecha Kaczmarka⁶⁰.

Z całej Polski do Watykanu płynęły telegramy z wyrazami wsparcia i zapewnieniem o modlitwie w intencji Jana Pawła II. W jednym z takich telegramów, pracownicy Stoczni Remontowej „Nauta” w Gdyni pisali m.in.:

W sercach naszych zapanował wielki niepokój i troska o Wasze zdrowie. Jesteś Ojczyzną naszym wysłannikiem u Boga. Jesteś Ojczyzną Polakiem, Ojczyzną naszego narodu, przyjacielem „Solidarności” stąd niepokój nasz większy. Modlimy się z całym Narodem, z całym światem o powrót do zdrowia. Wierzymy, że Pani jasnogórska – Królowa Polski, której tak wiele miłości okazałeś, będzie czuwała nad opatrnością⁶¹.

⁵⁹ Vide: D. Iwaneczko, *Opór społeczny a władza w Polsce południowo – wschodniej 1980–1989*, Warszawa 2005, s. 147.

⁶⁰ Vide: „Informator Komisji Zakładowej Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” przy Gdańskiej Stoczni Remontowej” 1981, nr 24, s. 1–2; ibidem, *Apel skierowany do ONZ, Watykanu, Rządu PRL*, s. 2.

⁶¹ *Pracownicy Stoczni Remontowej „Nauta” w Gdyni do Ojca Świętego Jana Pawła II*, „Informator NSZZ «Solidarność» w Stoczni Remontowej «Nauta» Gdynia” 1981, nr 21, s. 3.

Z szczególnie bliskiemu sercu papieża Krakowa, tamtejsze MKZ Małopolska wysłało w tych dniach do Watykanu telegram o treści:

Wstrząśnięci niewiarygodną wiadomością, pokornie kłękając błagalnie wołamy – Ojczy nasz, który jesteś w niebie... – Gdzie kres ludzkiej niemocy?, gdzie kres zaślepienia? Pozostajemy wszyscy w żarliwej modlitwie, pełni nadziei ma rychły powrót jego świętobliwości do zdrowia⁶².

Setki delegacji związkowych brało udział w pogrzebie Prymasa Tysiąclecia, który odbył się w Warszawie 31 maja 1981 r. Uroczystości te stały się wielką narodową manifestacją wiary, którą porównywano do czerwcowych dni roku 1979 z pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny⁶³. W związku ze śmiercią prymasa, poświęcono jego osobie wiele artykułów w centralnej i lokalnej prasie związkowej. Postaci Prymasa Tysiąclecia został dedykowany cały 10 numer Tygodnika Solidarność. Publikacje oraz oficjalne okolicznościowe dokumenty Komisji Zakładowych wysyłane do Sekretariatu Prymasa Polski, ukazały się też na łamach na łamach lokalnych i zakładowych biuletynów związkowych. Podkreślały one wyjątkową rolę kard. Wyszyńskiego w powojennej historii Polski, określając go mianem opatrnościowego męża stanu, duchowego przywódcy narodu, gorącego patrioty, obrońcy praw człowieka w Polsce⁶⁴. Zwracały także uwagę na rozważne wspar-

⁶² Vide: A. Gliksman, „Solidarność” Małopolska..., s. 54.

⁶³ Vide: J. Stam, *Relacja z pogrzebu prymasa*, „Biuletyn Informacyjny NSZZ «Solidarność» Stocznia im. Komuny Paryskiej”, nr 42, Gdynia 30 V 1981 r., s. 1–2; M.P. Romaniuk, *Prymas Tysiąclecia w pamięci Polaków 1981–2011*, ze słowem wstępnym kard. J. Glempa, kard. K. Nycza, Prezydenta RP na Uchodźstwie R. Kaczorowskiego, Warszawa 2011.

⁶⁴ Przykładowe adresy KZ z Regionu Gdańskiego: Przewodniczący KZ NSZZ „Solidarność” Andrzej Kozicki do Sekretariatu Episkopatu Polski w Warszawie, Gdynia 28 V 1981 r., „Biuletyn Informacyjny NSZZ «Solidarność» Stocznia im. Komuny Paryskiej”, nr 42, Gdynia 30 V 1981 r., s. 2; „Solidarność” Gdańskiej Stoczni Remontowej do Sekretariatu Episkopatu, Gdańsk 29 V 1981 r., „Informator Komisji Zakładowej Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego «Solidarność» przy Gdańskiej Stoczni Remontowej” 1981, nr 26,

cie, jakiego udzielał „Solidarności”. Na łamach biuletynu związkowego ze Stoczni im. Komuny Paryskiej w Gdyni, pisano m.in.:

Patrzyliśmy na Niego i słuchaliśmy Jego jako Ojca i Opiekuna naszego ruchu związkowego. Przepelniony był wielką troską dla naszej sprawy i Jemu zawdzięczamy dodanie nam sił i rozważgi do wytrwania i rozsądnego załatwienia trudnych i skomplikowanych spraw⁶⁵.

Jednym z najważniejszych wydarzeń związkowych w 1981 r. był I Krajowy Zjazd Delegatów, który odbył się w hali „Olivia” w Gdańsku w dwóch turach: od 5 do 10 września oraz od 26 września do 7 października 1981 r. Przed rozpoczęciem obrad pierwszej tury w katedrze oliwskiej odbyła się msza święta w intencji związku sprawowana przez prymasa Polski abpa Józefa Glempa⁶⁶. Na początku zjazdu odśpiewano obok Hymnu Narodowego także pieśń Boże coś Polskę (ze strofą: Ojczyznę wolną racz nam wrócić Panie)⁶⁷. Natomiast przed rozpoczęciem drugiego dnia obrad podczas mszy homilię wygłosił ks. prof. Józef Tischner. Delegaci postanowili tekst kazania przyjąć jako oficjalny dokument Zjazdu, gdyż żadne inne opracowanie nie oddawało tak czytelnie etosu polskiego pracownika i polskiej pracy⁶⁸. Msze św. odbywały się też podczas kolejnych dni zjazdu i oczywiście na jego zakończenie⁶⁹. W charakterze obserwatorów i gości honorowych w obradach uczestniczyło wielu kapłanów, kapelanów związkowców. Podczas obydwu tur zjazdowych zaobserwować można było wśród jego uczestników, w ich wypowiedziach, zjazdowych publikacjach i okolicznościowych wydawnictwach, wiele przejawów

s. 1; Komunikat Nadzwyczajny, „Kłos. Biuletyn Informacyjny NSZZ RI «Solidarność» Gdańsk” 1981, nr 7, s. 1.

⁶⁵ Vide: Z. Adamski, *Prymas Polski*, „Biuletyn Informacyjny NSZZ «Solidarność» Stocznia im. Komuny Paryskiej”, nr 42, Gdynia 30 V 1981 r., s. 1.

⁶⁶ Vide: Z.G.[Zbigniew Gach], *Zjazdowy Ingres*, „Głos Wolny” 6 IX 1981 r., nr 3.

⁶⁷ Vide: S. Pastuszewski, *Korespondencja własna*, „Serwis Informacyjny NSZZ «Solidarność» Bydgoszcz”, 5 IX 1981 r., s. 1.

⁶⁸ Vide: J. Tischner, *Bóg szczęścił polskiej pracy*, „Głos Wolny” 7 IX 1981 r., nr 4.

⁶⁹ Vide: B. Kaliski, „Antysocjalistyczne zbiorowisko”?. I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”, Warszawa 2003, s. 37; W. Stelmach, *Drugie oblicze „Solidarności”*, Warszawa 1985, s. 118–135

religijności przeplatanej z symboliką patriotyczną⁷⁰.

Zakończenie

Jak należy postrzegać zjawisko religijności „Solidarności”? Na pewno potwierdzało ono mocną pozycję religii w polskiej kulturze narodowej⁷¹. W nawiązaniu natomiast do głównego tematu niniejszej monografii Państwo – religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku, z pozycji analizy faktów historycznych, dowodzi ono klęski systematycznej polityki rugowania przez komunistyczne władze religijności z wszelkich przestrzeni życia społeczno-politycznego Polaków po 1945 r. Władzy nie udało się zbudować socjalistycznego społeczeństwa, dla którego religia byłaby nic nieznaczącą wartością. Wiele wydarzeń sprzed 1980 r. dowodziło klęski takiej polityki państwa. Z całą mocą jednak objawiła się ona właśnie poprzez ruch „Solidarności”. Stał on się syntezą i owocem polskości oraz tysiącletniej historii religijności Polaków. Wykreowała ją społeczność przejęta losem swojego kraju. Wydarzenia z lat 1980–1981 pokazały, że właśnie z głębokiej wiary objawiającej się między innymi w religijności powiązanej z codziennością, polskie społeczeństwo czerpało siły i nadzieję do zmiany niezwykle trudnej w wielu wymiarach rzeczywistości, w której przyszło mu funkcjonować. Religijność w naturalny sposób jawiła się więc wówczas, jako przejaw wolności, substytut poczucia wspólnoty, naturalny bodziec do podjęcia walki przez masy ludowe o lepszą przyszłość. Dodajmy, że w ostatecznym rachunku walki zwycięskiej.

⁷⁰ Szczegółowe stenogramy z obrad zostały ostatnio wydane drukiem: *I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Stenogramy, t. I – I tura*, opr. i red. G. Majchrzak, J. M. Owsiniński, wstęp B. Kaliski, Warszawa 2011; *I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Stenogramy, t. II – II tura, cz. 1*, opr. i red. G. Majchrzak, J. M. Owsiniński, Warszawa 2013; *I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Stenogramy, t. II – II tura, cz. 2*, opr. i red. G. Majchrzak, J. M. Owsiniński, Warszawa 2013.

⁷¹ Vide: M. Kaczmarczyk, *Pojęcie Solidarności w teorii socjologicznej*, [w:] „Solidarność” w imieniu narodu i obywateli, red. Z. Dawidowicz, Kraków 2005, s. 45–46; I. Słodkowska, *Spółczesność obywatelskie na tle historycznego przełomu. Polska 1980–1989*, Warszawa 2006, s. 99–100.

Religijność „Solidarności” w latach 1980–1981

(Streszczenie)

Religijność „Solidarności” była w latach 1980–1981 zjawiskiem powszechnym. Jej elementy można było odnaleźć w każdym przejawie działalności tegoż ruchu związkowego, od momentu strajków sierpniowych, przez najważniejsze uroczystości związkowe z lat 1980–1981 (święcenie pomników, sztandarów, okolicznościowe msze święte), spontaniczną twórczość pojawiającą się przy tej okazji (wiersze, pieśni, okolicznościowe druki ulotne), czy związkową symbolikę odwołującą się do emblematów religijnych (chodzi zwłaszcza o związkowe sztandary, okolicznościowe plakety itd.).

Niniejsze opracowanie jest próbą historycznego odnotowania zjawiska religijności ruchu „Solidarności” w pierwszym okresie jego istnienia. Nie pretenduje ono do miana wypowiedzi ostatecznej. Traktować je raczej należy, jako zachętę do szczegółowych badań w tym zakresie, który domaga się w przyszłości wyczerpującego opracowania w odrębnej monografii. Podkreślić także należy, że o ile wzajemne relacje Kościoła i „Solidarności” doczekały się już pokaźnej ilości opracowań, to wspomniane zagadnienie wciąż ani regionalnie, a tym bardziej całościowo w skali kraju, nie zostało przeanalizowane.

Religiousness within the “Solidarity” in the years 1980–1981

(Summary)

Religiousness within the “Solidarity” was a common phenomenon in the years 1980-1981. Its elements could be noticed in every manifestation of activity of this labour movement from the beginning of the August strikes – in the most important union celebrations held from 1980 to 1981 (consecrating monuments and banners, celebrating occasional masses), spontaneous artistic works prepared for specific occasions (poems, songs, leaflets) or union symbols referring to religious emblems (particularly “Solidarity” banners, occasional plaques etc.).

This article is an attempt to describe the phenomenon of religiousness of the “Solidarity” movement in the first period of its existence. However, it does not provide a final statement on this aspect. It should be rather treated as an incentive to conduct detailed research in this matter, eventually requiring exhaustive study in a separate monograph. Since mutual rela-

tions between the Church and the “Solidarity” have been already described in multiple papers, it has to be emphasized that the above-mentioned issue has not been analyzed on the regional and national level so far.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność”
Spuścizna ks. Hilarego Jastaka
Archiwum Parafii św. Rodziny w Pile
Kronika parafii św. Rodziny 1978–1986

Prasa

„Biuletyn Informacyjny NSZZ «Solidarność» Stocznia im. Komuny Paryskiej” 1981
„Informator Komisji Zakładowej Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” przy Gdańskiej Stoczni Remontowej” 1981
„Informator NSZZ «Solidarność» w Stoczni Remontowej «Nauta» Gdynia” 1981
„Kłós. Biuletyn Informacyjny NSZZ RI «Solidarność» Gdańsk” 1981
„Tygodnik Solidarność” 1981

Literatura

„Kto tu wpuścił dziennikarzy”, opr. M. Miller, Łódź 1990.
„Solidarność” sierpień 1980, scenariusz i dobór fotografii E. Mazurkiewicz, A. Orchowski, Gdańsk 1980.
„Solidarność” w ruchu 1980–1981, red. M. Kula, Warszawa 2000.
Ash T.G., *Polska rewolucja „Solidarność” 1980–1981*, Warszawa 1990.
Bogdanowicz S., *Kościół Gdański pod rządami komunizmu 1945–1984*, Gdańsk 2000.
Boros G., *Matka Boska Strąjkowa*, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12.
Cenckiewicz S., *Anna „Solidarność”. Życie i działalność Anny Walentynowicz na tle epoki (1929–2010)*, Poznań 2010.
Cenckiewicz S., Chmielecki A., Kowalski J., Piekarska A.K., *Lech Kaczyński. Biografia polityczna 1949–2005*, Poznań 2013.
Ciżewska E., *Religijność Solidarności okiem socjologa*, „Teologia Polityczna” 2009–

2010, nr 5.

Czuma B., *Łódzka „Solidarność” 1980–1981. Zapis zdarzeń*, Łódź 2010.

Dabertowa E.R., Lenartowski M., *Pomnik Poznańskiego Czerwca 1956. Symbol pamięci i sprzeciwu*, Poznań 1996.

Dąbrowski M., *NSZZ „Solidarność” Regionu Środkowowschodniego w latach 1980–1981*, [w:] *Stąd ruszyła lawina... Region Środkowowschodni NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, red. P.P. Gach, Lublin 2006.

Dekada. Czas nadziei i oporu. Poznań 1980–1989, red. K. Laskowicz, Poznań 2005.

Droga do „Solidarności” 1975–1980, wybór i opracowanie A. Dębska, Warszawa 2010.

Drzycimski A., Skutnik T., Gdańsk. *Sierpień '80. Rozmowy*, Gdańsk 1990.

Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.

Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989, t. I, red. M. Łątkowska i inni, Warszawa 2010.

Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989, t. II, red. G. Waligóra i inni, Warszawa 2012.

Fret I., *NSZZ „Solidarność” w Turku w latach 1980–1990 (na przykładzie wybranych zakładów pracy)*, Turek 2000.

Giełżyński W., Stefański L., *Gdańsk Sierpień 80*, Gdańsk 1981.

Giełżyński W., Stefański L., *Gdańsk Sierpień 80*, Warszawa 1981.

Gliksman A., *„Solidarność” Małopolska. Kalendarium 1980–2005*, Kraków 2005.

Grudzień-Sierpień. Piosenki i wiersze Wybrzeża, Warszawa 1980.

Hlebowicz A., *Kościół katolicki a opozycja na Pomorzu Gdańskim: 1966–1980*, [w:] *Opozycja antykomunistyczna w Gdańsku (1976–1980). O pomorskim modelu obrony czynnej*, red. L. Mażewski, W. Turek, Gdańsk 1995.

I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Stenogramy, t. I – I tura, opr. i red. G. Majchrzak, J. M. Owsiniński, wstęp B. Kaliski, Warszawa 2011.

I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Stenogramy, t. II – II tura, cz. 1-2, opr. i red. G. Majchrzak, J. M. Owsiniński, Warszawa 2013.

Iwaneczko D., *Opór społeczny a władza w Polsce południowo – wschodniej 1980–1989*, Warszawa 2005.

Janion M., *Słowo i symbol w miesiącach przełomu*, [w:] *Kongres kultury polskiej*, Warszawa 1982.

Kaczmarczyk M., *Pojęcie Solidarności w teorii socjologicznej*, [w:] *„Solidarność” w imieniu narodu i obywateli*, red. Z. Dawidowicz, Kraków 2005.

Kaliski B., *„Antysocjalistyczne zbiorowisko”? I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”*, Warszawa 2003.

Kapyszewska E., *Solidarność w Kłodawie 1980–1989*, Konin 2010.

Klonowski S., *Niezależne Samorządne Związki Zawodowe „Solidarność” w Wałczu*

w latach 1980–1981, Wałcz 2009.

Korkuć M., Szarek J., *Zakopiańska „Solidarność” 1980–1989*, wstęp R. Terlecki, Zakopane 2006.

Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2004.

Kościół w Polsce 1981–1984, opr. P. Raina, Londyn 1985.

Kościół w stanie wojennym. Wybór dokumentów z Archiwum Akt Nowych, wybór dokumentów i opr. redakcyjne T. Krawczak, C. Wilanowski, Warszawa 2008.

Kruk M., Pokwicka K., Lisiecki K., *Gdański Sierpień '80*, wstęp: A. Kazański, Gdańsk 2010.

Lekcja Sierpnia. Dziedzictwo „Solidarności” po dwudziestu latach, red. D. Gawin, Warszawa 2002.

Łach S., *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” w regionie słupskim w latach 1980–1983*, Słupsk 2005.

Łebkowski T., *Kapłan i Ojczyzna. Początki „Solidarności” w Płocku*, [w:] *Wiara i Wolność. Doświadczenie i dziedzictwo pierwszej „Solidarności”*, red. A. Kobyliński, Płock 2001.

Madonno Czarna, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12.

Micewski A., *Kościół wobec „Solidarności” i stanu wojennego*, Paryż 1987.

Mury Stoczni Gdańskiej sierpień 1980, zebrał i opracował W. Maksymowicz, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12.

Nowosielski K., *Dwie kartki*, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12.

NSZZ „Solidarność” 1980–1989, t. II–VII, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010.

Pastuszewski S., *Korespondencja własna, „Serwis Informacyjny NSZZ «Solidarność» Bydgoszcz”*, 5 IX 1981 r.

Poezja „czasu strajku”, „Punkt”. Almanach Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12.

Poezja „Solidarności”. Antologia wierszy, piosenek, kontrafaktur, parafraz i frazsek, wybór i opr. A. Skoczek, Kraków 2006.

Polak W., *Sierpień nad Wisłą i Drwęcą. Strajki i protesty w Toruniu i województwie toruńskim latem 1980 r.*, Gdańsk 2010.

Poznań w drodze do wolności. Fotografie Jana Kołodziejkiego, Poznań 2009.

Raina P., *Kardynał Wyszyński i Solidarność*, Warszawa 2005.

Raina P., *Kościół w Polsce 1981–1984*, Londyn 1985.

Raina P., *Ks. Henryk Jankowski proboszcz parafii św. Brygidy*, Olsztyn 1991.

Rawicz B., *Chrystus z robotnikami – robotnicy z Chrystusem*, Punkt”. Almanach

Gdańskich Środowisk Twórczych, 1980, nr 12.

Romaniuk M.P., *Prymas Tysiąclecia w pamięci Polaków 1981–2011, ze słowem wstępnym kard. J. Glempa, kard. K. Nycza, Prezydenta RP na Uchodźstwie R. Kaczorowskiego*, Warszawa 2011.

Saryusz B., *Ksiądz Henryk Jankowski pro Christo et Patria*, [w:] *Rodem z Solidarności. Sylwetki twórców NSZZ „Solidarność”*, red. B. Kopka i R. Żelichowski, Warszawa 1997.

Sierpień '80 we wspomnieniach. Relacje z Wybrzeża, red. M. Latoszek, Gdańsk 1991.

Silezin J.R., *„Solidarność” Jeleniogórska w latach 1980–2005*, Jelenia Góra 2005.

Słodkowska I., *Spółczesność obywatelskie na tle historycznego przełomu. Polska 1980–1989*, Warszawa 2006.

Sowińska T., *„Solidarność” XXV lat*, Gdańsk 2005.

Stelmach W., *Drugie oblicze „Solidarności”*, Warszawa 1985.

Szczesiak E., Borusewicz B., *Jak runął mur. Rozmowy z liderem opozycji demokratycznej, legendą Sierpnia '80 oraz podziemia „Solidarności”, pierwowzorem „człowieka z żelaza”*, Warszawa 2005.

Szejnert M., Zalewski T., *Szczecin. Grudzień – Sierpień – Grudzień*, Londyn 1986.

Tischner J., *Bóg szczęści polskiej pracy*, „Głos Wolny” 7 IX 1981 r., nr 4.

Transparenty „Solidarności” w Zbiorach Sztuki Woływnej na Jasnej Górze, red. o. J. Golonka OSPPE, Jasna Góra 2009.

W cieniu Prymasa Tysiąclecia, z Romualdem Kukołowiczem rozmawia Piotr Bączek, Warszawa 2010.

Walentyłowicz A., Baszanowska A., *Cień przyszłości*, Kraków 2005.

Wąsowicz J., *Posługa duszpasterska ks. Prata Hilarego Jastaka podczas strajków gdyńskich stoczniovców i portowców w czasie Sierpnia 80'*, [w:] *Tożsamość kulturowo cywilizacyjna Gdyni. Gdynia w warunkach współczesnej unifikacji i dywersyfikacji kulturowo – cywilizacyjnej*, red. M. Gawron, H. Głogowska, „Zeszyty Gdyńskie” 2009, nr 4.

Węgrzyn D., *Od pierwszego strajku do „Trzeciego Szeregu”. NSZZ „Solidarność” Region Podbeskidzie (1980–1983). Opis konfliktu politycznego*, Katowice 2013.

Wspomnienia ks. Hilarego Jastaka, [w:] A. Kołodziej, *Gdyńscy komunardzi. Sierpień 1980 w Stoczni Gdynia*, Gdynia 2008.

Wyrwich M., *Kapelani „Solidarności” 1980–1981*, Warszawa 2005.

Wyrwich M., *Kapelani „Solidarności” 1980–1989 t. II*, Warszawa 2007.

Wyrwich M., *Kapelani „Solidarności” 1980–1989 t. III*, Warszawa 2009.

Wyrwich M., *Kapelani „Solidarności” 1980–1989*, Warszawa 2006.

Z.G.[Zbigniew Gach], *Zjazdowy Ingres*, „Głos Wolny” 6 IX 1981 r., nr 3.

Zaleska E., Zaleski W., *Zakazana „Solidarność”. Rzecz o podziemnej „Solidarności” w regionie Konińskim w okresie 13 XII 1981–17 IV 1989*, Konin 2000.

Zapiski. Listy i wywiady ks. Jerzego Popiełuszki 1967–1984, opr. o. G. Bartoszewski OFMCap., Warszawa 2009.

Żaryn J., *Błogosławie was i wasze godziwe poczynania czyli Kościół wobec NSZZ „Solidarność” (1980–1981)*, [w:] *Droga do Niepodległości. „Solidarność” 1980–2005*, red. A. Borowski, Warszawa 2005.

Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.

Żaryn J., *Polska na poważnie*, Gdańsk 2013.

Źródła internetowe

Biernacki L., *Odsłonięcie Pomnika Poległych Stoczniowców*, www.wszechnica.solidarnosc.org.pl/?page_id=178#sthash.Zo0sHIJq.dpuf

Fotografie Jana Kolodziejskiego, <http://www.czerwiec56.ipn.gov.pl/c56/walka-o-pamiec/budowa-i-odsloniecie-p/9220,dok.html>

Odsłonięcie pomnika Ofiar Poznańskiego Czerwca 1956, http://www.wszechnica.solidarnosc.org.pl/?page_id=2800#sthash.9nradDJ1.dpuf

Rymar D.A., *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” w Regionie Gorzów Wielkopolski w latach 1980–1982*, Gorzów Wlkp. 2010; <http://www.solidarnosc.org.pl/pl/region-podlaski/bzpw-im-sierzana.html>

Wierchołowski J., *Dumni z naszych sztandarów*, <http://www.solidarnosc.org.pl/dumni-z-naszyc-sztandarow-1.html>